

TŐZSÉR ÁRPÁD

Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez

440 éve született és 400 éve halt meg Balassi Bálint, a magyar nyelvű költészetet és világlírárt elsőként szinkronba, sőt szintézisbe hozó nagy reneszánsz költő, a magyar nyelv első, mai értelemben vett alkotó géniusza.

A Balassi-ünnepségek, -konferenciák az egész nyelvterületen folynak, május 2-án sor került egy tudományos értekezletre nálunk, Pozsonyban is (az értekezlet „házigazdája” a Comenius Tudományegyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke volt, de a hazai kutatókon kívül magyarországi tudósok is részt vettek rajta), s miközben a költő nyelvének írott formájáról szakemberek nyilatkoztak, sőt egy budapesti igric a szóban forgó verseket el is énekelte, nekem egyre az járt a fejemben, hogy ezek a gyönyörű, szinte mai magyar irodalmi nyelvként ható és hangzó szövegek hogyan hangozhattak a költő szájából. Köztudott ugyanis, hogy Balassi Zólyom várában született, s ahogy Eckhardt Sándor, a legmegbízhatóbb Balassi-kutató írja: „a magyar nyelvet Zólyomban, Kékkőn és Divényben tanulta” – következőképpen azt a sajátos palóc nyelvjárást beszélhette, amelynek a hangzása ugye mindennek mondható, csak irodalminak nem.

Még inkább fokozta ilyenfajta érdeklődésemet egy véletlen: a budapesti Kossuthadó nemrég újra sugározta az öreg Kossuth fonográf-fennmaradt hangját, s a bemondó úgy harangozta be az adást, hogy valami csodaszerrrel kitisztították a fonográf-henger hangvájait, s így a felvétel most sokkal élvezhetőbb, mint amilyen azelőtt volt. Sajnos, én így is alig értettem a szöveget, annyira azért csakugyan „megtisztították” a felvételt, hogy megállapíthattam: Kossuth nem beszélt tájnyelvi akcentussal, nyelve tájsemleges köznyelvként hatott. S azonnal Balassi jutott eszembe: ha valami csoda folytán tőle is fennmaradt volna valamilyen korai fonográf-felvétel (a feltételezés, tudom, többszörösen is abszurd), vajon az ő hangja is „tájsemleges” lenne? Bizonyára nem, a palóc illabiális és zárt magánhangzókat, az eredeti ly-s formában ejtett „ly” hangokat nem lehet olyan könnyen elhagyni, mint a tiszaháti diftongusokat.

De vajon elég-e Balassi palóc dialektusának a feltételezéséhez az a tény, hogy a költő „Zólyomban, Kékkőn és Divényben” tanult magyarul? Hisz Zólyomban, Divényben csak a közvetlen környezetétől, anyjától, apjától, tanítóitól tanulhatta a magyar nyelvet (lévén – ismereteink szerint – Zólyom és Divény akkor is, ma is szlovák etnikumú, s Kékkő lakossága is inkább szlovák volt, mint magyar), anyjáról, Sulyok Annáról viszont a kutatók kimutatták, hogy egyfajta enyhén ö-ző (tehát nem palóc) nyelvjárást beszélt, a két tanítómesteréről is tudjuk, hogy nem sok közük volt a palócsághoz. (Bor-nemissza Péter Pesten született és nevelkedett, Balassi másik ismert nevelője, Pozsgai Gáspár pedig egyenesen horvát volt.) S a költő esetleges palóc nyelvhasználata ellen szól az a tény is, hogy a fiatal Bálint a fent nevezett helységekben folyamatosan csak 1565-ig, azaz 11 éves koráig tartózkodott, később – tanulmányai miatt – különböző alföldi városokban, aztán Erdélyben és Lengyelországban él, s véglegesen csak 1577-ben, huszonhárom éves korában tér haza. S hányatott élete később is egyszerre több magyar nyelvjáráshoz köti.

S mégis, a *nervus probandi*, a költő kézírásában ránk maradt néhány vers és levél egyértelműen azt bizonyítja, hogy Balassi nyelvét a palóc nyelvjárás határozta meg alapvetően.

S a „költő kézírását” itt azért kell hangsúlyoznunk, mert amint az köztudott, Balassi versei csak másolatokban maradtak ránk (kivételt öt, különböző versekből kiemelt strófa képez), s a másolatok természetesen nem a költő, hanem a másolók nyelvének nyelvjárási sajátosságait tükrözik. Az alapvető fontosságú versgyűjtemény, a Radvánszky-kódex készítője például *í-ző* nyelvjárásba tette át a költő szerelmes verseit, holott a levelek és a saját kézírású versek következetesen *é-znek*. Az ellentmondásra a kutatók persze elég hamar rájöttek, s a mai Balassi-kiadások már természetesen a joggal eredetinek tételezett *é-ző* szövegformát közlik, de a Balassi-verseknek ez az *í-ző*, *é-ző* peripetája érdekes módon szintén felfedett egy olyan bizonyítékot, amely a költő nyelvének „palócsága” mellett szól.

A Balassi-levelek nyelvhasználatát eddig a legalaposabban Eckhardt Sándor vetette össze a Radvánszky-kódexben közölt versek nyelvével. A kutató, miután leszögezi, hogy a költő – ellentétben a kódex másolójával – „sohasem használt *í-ző alakokat*”, mégis felhoz három olyan kivételt, amelyet a Balassi-levelekből hüvelyezett ki. Mégpedig a „*törtínhetnek*”, „*kinkíntelen*” és „*ímelyednek*” (történhetnek, kénykénytelen, émelyednek) kifejezéseket, s szerintem ezek a kivételek ékesebben bizonyítják Balassi nyelvnek palóc jellegét, mint ahogy a levelek esetleges *é-ző* tisztasága bizonyítaná. A nógrádi és gömöri palóc nyelv ugyanis – annak ellenére, hogy alapvetően nem *í-ző* – valójában ismer és használ néhány *í-ző* alakot. A Balassagyarmat–Kékkő–Rimaszombat háromszögben a kökény érdekes módon „*kikíny*”, a tányér „*tányír*”, a fehér „*fejír*”, s igen, az *émelyeg* „*ímelyeg*”.

Mikor tudatosan kezdtem foglalkozni a nyelv dolgaival, számomra is – aki szintén Palócország szülőtte – rébusznak tűnt ez a néhány *í-ző* forma a nyelvünkben, aztán később megvilágosodott az eredetük: a török megszállás elől északra menekülő dunántúliaknak és abaúj-zemplénieknek köszönhetjük őket. Annak persze csak az isten a megmondhatója, hogy miért épp ezek a kifejezések szorították ki a nekik megfelelő *é-ző* formákat az általában továbbra is *é-ző* palóc nyelvstruktúrából! Csak annyi bizonyos, hogy Balassi idejében még a „*törtínhetnek*” és a „*kinkíntelen*” is harcban állt a palóc megfelelőjével (egy másik Balassi-levélnél a „*kinkíntelen*” „*kenkentelen*” formában is szerepel), de nem bizonyultak elég expanzívoknak, nem gyökeresedtek meg. Az „*ímelyeg*” viszont meggyökeresedett, s abból a tényből, hogy Balassi a palóc nyelvnek az ilyenfajta kivételeit is ismeri és használja, egyenesen következik (a „kivétel erősíti a szabályt” formula jegyében), hogy a költőnk számára a palóc nyelvi úzus volt a „szabály”.

Az *í-ző* kivételek mellett persze az egyéb palóc tájnyelvi alakok egész sorát is ki lehetne még mutatni Balassi verseiből és leveleiből. A már Pais Dezső által felhozott „*leth towabb*” és „*leth inkabb*” szuperlatívusz-forma mellett ilyen palóc nyelvi sajátoságnak kell tartanunk például az „*ím*” jelentésű „*la*” szó használatát, továbbá a „*gyűrő*” (gyűrű), „*színő*” (színű), „*lapta*” (labda), „*ihon*” (ímhol) vagy a „*nehez*” (nehéz), „*egyeb*” (egyéb), „*akar*” (akár) szóalakokat, s még hosszan folytathatnánk a sort. De ezen a helyen az ilyenfajta kimutatásoknál fontosabbnak tartom annak a balsejtésemnek a megfogalmazását, hogy mikor a Balassi-szakembereink a költő *í-ző* nyelvjárásban ránk maradt verseit áttették egy következetesen *é-ző* formába, nem voltak-e vajon túlságosan következetesek? S nem „*í-telenítették-e*” azokat a szóalakokat is, amelyeket pedig esetleg maga a költő írt le *í-ző* formában? Ma már persze csak találgathatjuk, hogy pél-

dául a „*fejér lilium*” (a *Morgai Kata* nevére című versben) eredetileg nem „fejír lilium” volt-e, vagy az „*árnék*” (a *Csókolván az minap...* kezdetű énekben) nem „árníknak” vagy „árnyíknak” hangzott-e a költő ajkán? (A mai palóc nyelvben ugyanis az egyik kifejezés is, s a másik szó is í-vel hangzik.) De azért azt hiszem, megérné elgondolkozni rajta, hogy vajon nincs-e az egykori levelekéhez hasonló bizonyító erejük a mai nyelvjárásoknak is? Más szóval: a levelekből kimutatott „*törtínhetnek*” szóalak alapján a versekben a „*törtínt*” szó és származékai az átírás után is megmaradtak – helyesen – í-ző formában, de ennek a mintájára vajon nem kellett volna-e meghagyni azokat az egyéb í-ző szóalakokat is, amelyek a palóc nyelvjárásban a mai napig is í-vel hangzanak?

S nem szabad e kérdéskört egy legyintéssel elintézni, nem lehet azt mondani, hogy botor dolog azt a reneszánsz-humanista s így egy kicsit kozmopolita költőt, aki még Magyarország nevét is csak egyetlenegyszer írta le verseiben, egy nyelvjáráshoz s egy szűk tájegységhez kötni. Ez a kérdéskör ugyanis a palóc nyelvjáráshoz való kötődés tényénél jóval távolabbra: költőnk poeta doctusi tudatosságának irányába mutat.

Balassi Bálint már valóban nem középkori rögtönző énekmondó, ő tudatosan szerkeszt, versciklusokat komponál, szavak, kifejezések súlyát mérlegeli. S hátha esetenként azokkal a palóc í-ző alakokkal is poetika céljai voltak, amelyek az átírások következtében most hiányzanak a verseiből? Ki merné például a *Kit egy gyémántkereszt mellett küldött volt szeretőjének* című versben a „*jegyez*” hívórimre felelő palóc „*nebez*”-t a mai köznyelvi „*nehéz*”-re javítani?! Vagy a „*szolgádot-hagyott*” rímpárban (*Kit egy násfa felett küldött volt...*) a birtokos tárgyeset zárt „*o*”-ját a mai köznyelvi „*a*”-ra módosítani? Ezekben az esetekben a palóc nyelvjárás alakok poetikai funkciója nyilvánvaló, de hátha funkcióiak azok a „*fejír*”- és „*árnyík*”-szerű alakok is, amelyeket a költő tájnyelvi kötődései alapján bizvást feltételezhetünk verseiben? Csak újra meg kellene őket vizsgálnunk.

Olyan kérdések ezek, amelyeket Balassi alkotói tudatosságának a fényében nem tarthatunk mellékeseknek. Főleg, ha nem akarjuk, hogy a költő valahonnan a „*nagy kerek kék égből*”, a „*csillagok palotájából*” (ahol immár 400 éve lakozik) letekintve, s verseinek mai kiadásait látva minket is kinevessen. Mint ahogy írásainak egykori (egykorú) másolóit és torzítóit kinevette. 1591 januárjában ugyanis ezt írta barátjának, Rimay Jánosnak: „*S nevetem azokat..., akik akármi írásomat is elméjeknek csomós pórázára kötvén sok igéknek változtatásával vesztegetik, fesletik, ízetlenítik...*” Nem kétséges, hogy a palóc idiómák jelentősen „*ízesítik*” Balassi versnyelvét, e versnyelv következetes í-telenítésével azonban valószínűleg már mi is besorakoztunk az egykori „*ízetlenítők*” táborába.